

УДК 378.147

О. Л. ШУМСЬКИЙ

кандидат педагогічних наук, старший викладач
Харківський національний автомобільно-дорожній університет

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ВТОРИННОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

У статті встановлено, що іношомовна освіта розглядається сьогодні як один із базових компонентів професійної компетентності спеціаліста, а ефективності процесу навчання іноземної мови значною мірою сприяє врахування психологічних засад іношомовної підготовки студентів. Доведено, що оволодіння іноземною мовою має відбуватися не шляхом створення нового механізму породження мовлення, а через побудову специфічного образу мислення у свідомості особистості, а саме: формування вмінь і навичок висловлювати той самий зміст засобами іншого мовного коду. Визначено роль і значення мовленнєвої діяльності у формуванні вторинної мовної особистості, яка передбачає здатність індивіда вільно орієнтуватися та розмежовувати інформацію з двох або більше мовних систем під час її ментальної обробки, а також миттєво переходити з однієї мови на іншу в залежності від умов конкретної життєвої ситуації.

Ключові слова: мова, мовлення, мовленнєва діяльність, мовна свідомість, іношомовна комунікативна діяльність, мовна особистість.

Однією із ключових вимог, що пред'являються до підготовки спеціаліста у вітчизняних вищих навчальних закладах є оволодіння іноземною мовою, зокрема, мовою спеціальності як засобом міжкультурної професійної комунікації. Навчання іноземної мови, як інструменту професійної комунікації, ставить за кінцеву мету особистісну багатомовність, яка передбачає здатність до активного діалогу з представниками іншої лінгвокультури. Проте, ефективність процесу навчання іноземної мови значною мірою залежить від врахування психологічних аспектів формування вторинної мовної особистості.

Мовна особистість, як міжпредметна категорія, досліджувалася вченими-лінгвістами, мовознавцями, психологами, філософами, педагогами, а саме: визначено рівні (Ю. Караулов) та компоненти змісту (В. Маслова) мовної особистості; проаналізовано відмінності мовної особистості західної і східної культур (Т. Снитко); виокремлено словникову мовну особистість (В. Карасик) та національно-мовну особистість (О. Біляєв). Проблеми формування вторинної мовної особистості приділено велику увагу в дослідженнях Н. Гальської, М. Колпакової, О. Леонтович, І. Халеєвої.

Мета статті – розкрити психологічні засади формування вторинної мовної особистості засобами іноземної мови.

Навчання будь-якої дисципліни, в тому числі й іноземної мови, являє собою діяльність, важливим елементом якої є спілкування, тобто процес встановлення та розвитку міжособистісних контактів з метою обміну інформацією. З цього випливає, що основною функцією спілкування є інфор-

маційно-комунікативна. Тому первинно в психологічній, філософській та педагогічній літературі поняття “спілкування” та “комунікація” ототожнювалися. Так, спілкування розглядалося як комунікативний процес, що складається з окремих актів передачі інформації у вербальній чи невербальній формі адресатом та її прийому реципієнтом [14]. Однак, Д. Паригін довів, що спілкування не обмежується комунікацією, яка, своєю чергою, не зводиться тільки до інформаційного процесу [10]. Спілкування – це інтеракція або взаємодія між індивідами на рівні соціальних відносин – політичних, економічних, правових та ін., що реалізується в комунікації. У психології термін “комунікація” тлумачиться як система внутрішніх ресурсів людини, що уможлиблюють здійснення комунікативної діяльності [3, с. 92–95].

У контексті нашого дослідження доцільним є визначення поняття “іншомовна комунікативна діяльність”, що являє собою процес міжособистісної взаємодії у певних ситуаціях іншомовного спілкування, в основі якого лежить система послідовних комунікативних дій та стратегій, спрямованих на отримання конкретних результатів, ефективність яких залежить від рівня комунікативних, лінгвістичних, соціокультурних знань комунікантів.

Слід зазначити, що на сьогодні немає одностайної думки щодо визначення сутності та співвідношення понять “іншомовна комунікативна діяльність” та “іншомовне спілкування”. Так, зміст іншомовного спілкування складає сама сутність цього процесу, який виявляє світогляд особистості, її ставлення до співрозмовника, а також національну ідентичність. Основними цілями іншомовного спілкування є встановлення внутрішнього контакту, взаємне вираження психічного стану, задоволення потреби особистості в самопізнанні поряд із пізнанням та оцінкою інших людей, а також досягнення міжособистісної спільності з представниками інших мовних груп. Завдання спілкування, як правило, не регламентуються, адже вони значною мірою залежать від ситуативного контексту. Цим пояснюється відсутність чітко визначеного кінцевого результату такого виду взаємодії індивідів, адже критеріями спілкування є внутрішня задоволеність партнерів, взаєморозуміння, співробітництво. Натомість іншомовна комунікативна діяльність носить інформаційно-функціональний характер, а отже, передбачає лише обмін інформацією засобами іноземної мови з урахуванням культурних особливостей комунікантів. Цілі та завдання комунікативної діяльності формуються в умовах дефіциту тієї чи іншої інформації, тому вони завжди конкретні. Зміст даного виду діяльності визначається сутністю повідомлення, а критеріями є точна передача інформації та її адекватне розуміння адресатом. Крім того, важливою відмінністю комунікативної діяльності особистості від спілкування є її соціальна репрезентативність, тобто неможливість здійснення такого виду діяльності за відсутності певного приводу для цього та відповідного ситуативного контексту.

Отже, можна стверджувати, що зазначені форми міжособистісної взаємодії відрізняються змістовно-інформаційним навантаженням та специфікою розставлення ціннісних пріоритетів. Спільною ж ознакою іншомовного спілкування та іншомовної комунікативної діяльності є їхнє співвідношення з процесами передачі інформації засобами іноземної мови. Головним інструментом комунікативної поведінки особистості є мовлення, що є найвищою психічною функцією [9, с. 120]. Мовлення включає як процес говоріння – мовленнєву діяльність, що здійснюється засобами тієї чи іншої мови, так і його результат – створення певних мовленнєвих творів, які фіксуються пам'яттю або на письмі.

З огляду на вищезазначене, вважаємо за необхідне визначити сутність понять “мова” та “мовлення”, адже, не зважаючи на те, що обидва з них є засобами здійснення мовленнєвої діяльності, вони не є тотожними. Мова – це суспільне явище, а мовлення – індивідуально-психологічне. Носієм і творцем мови є народ, тоді як мовлення може здійснюватися лише окремою людиною, тому існування мови не залежить від особистості. Мова (фонетика, лексика та граматики) вивчається мовознавством, а мовлення (процеси слухання, говоріння, читання, письма) – психологією. Мовою можна оволодіти як практично, так і шляхом теоретичного вивчення, а мовлення – як рідною так і іноземною мовами – засвоюється лише на практиці, тобто в комунікації [1, с. 24].

У рамках механістичної парадигми мовленнєва діяльність тлумачиться як односпрямований процес кодування мисленого змісту, об'єктивної чи суб'єктивної інформації, що завжди передуює їхній вербалізації засобами тієї чи іншої мови [6, с. 101]. У контексті діяльнісного підходу, спираючись на відповідні теорії Л. Виготського, А. Леонтьєва, С. Рубінштейна та їх послідовників, можна стверджувати, що мовленнєва діяльність являє собою складну та специфічно організовану форму свідомої діяльності, яка може супроводжувати будь-яку іншу діяльність, а також здійснюватися лише за допомогою мовлення. Так, Л. Виготський визначає внутрішню психологічну організацію процесу породження мовлення як “послідовність взаємозв'язаних фаз діяльності” [4, с. 716], які, за Л. Щербою, включають говоріння та розуміння. При цьому ученим розмежовуються механізм (мовленнєва організація), процес (мовленнєва діяльність) та продукт (мовний матеріал) [13, с. 24-39]. Розглядаючи проблему породження мовлення з позиції психолінгвістики, А. Леонтьєв аналізує мовленнєву діяльність як “один з видів діяльності віддзеркалення отриманої інформації”, а також як “спеціалізоване застосування мовлення для спілкування” [8, с. 46-47].

Таким чином, мовленнєва діяльність – це активний, цілеспрямований, мотивований, предметний процес прийому та видачі сформованої та сформульованої за допомогою мови думки, спрямованої на двостороннє задоволення комунікативно-пізнавальних потреб комунікантів. Основною

одиницею мовленнєвої діяльності є діалог, а елементарною одиницею діалогу є мовленнєвий твір або мовленнєва дія, що за визначенням А. Леонтьєва є “предметно-знаковим новоутворенням, у якому відбивається весь складний фрагмент світу, в рамках якого відбувається взаємодія між людьми” [8, с. 49]. При цьому необхідно уточнити, що даний фрагмент є не об’єктивною дійсністю, а лише її відображенням у свідомості суб’єкта мовлення, яке визначає сутність та структуру мовленнєвих творів. Аналіз сутності та структури висловлювань є дуже важливим, адже це своєрідний ключ до розуміння цілей даного комунікативного акту, а також засіб, що надає змогу заздалегідь зробити висновок про успішність або неуспішність його результатів.

За визначенням учених-психологів, процес породження мовленнєвого твору включає п’ять послідовних етапів: мотив висловлювання, тобто мовленнєву інтенцію (намір) – спрямованість свідомості, волі та відчуттів індивіда на передачу певної інформації; задум, що становить предмет мовленнєвого твору, узагальнена схема висловлювання; внутрішнє програмування – лексико-семантичний розвиток висловлювання, що зумовлює перехід від плану внутрішнього мовлення до семантичного плану; вербалізація сформованого висловлювання в комунікації. Будь-який комунікативний акт будується на основі засобів як вербальної, так і невербальної комунікації, тобто експресивних реакцій поведінки – міміко-соматичних, інтонаційних, жестикулярно-тонічних тощо. Вербальна комунікація включає чотири види мовленнєвої діяльності, а саме: говоріння, слухання, письмо та читання. Говоріння та письмо відносяться до продуктивної мовленнєвої діяльності, адже вони уможливають створення та видачу мовленнєвого повідомлення, тоді як за допомогою слухання та читання відбуваються сприйняття мовленнєвих повідомлень та їх ментальна обробка. Результатом рецептивної мовленнєвої діяльності є розуміння змісту висловлювання з подальшим говорінням, після чого має місце відповідна мовленнєва дія з боку іншого комуніканта. Зазначені види мовленнєвої діяльності відрізняються способами психофізіологічної організації. Так, при здійсненні рецептивної мовленнєвої діяльності працюють слуховий та зоровий аналізатори, а під час продуктивної – функціонують мовленнєво-руховий та мовленнєво-слуховий аналізатори.

Сприйняття мовлення є складним психічним процесом, що включає три взаємопов’язані рівні: сенсомоторний – слухова та зорова рецепція мовних елементів; лінгвістичний – мовний та семантичний аналіз компонентів мовленнєвого твору, в результаті чого відбувається уявлення про їхнє значення; психологічний – безпосереднє розуміння змісту висловлювання. Володіння немовними або невербальними засобами комунікації є одним з найдієвіших способів впливу на співрозмовника, адже це дає змогу не лише контролювати, аналізувати перебіг та прогнозувати подальший хід розмови, але й виявляти особливості співрозмовника як суб’єкта діяльнос-

ті, а саме: його інтенції, мотивацію, цілі, ставлення до партнера та стратегії впливу на нього.

Важливо підкреслити, що комунікація є невід'ємною складовою життєдіяльності людини. Взаємодія з іншими учасниками комунікації здійснюється в межах міжособистісного спілкування і характеризується багатосторонністю, адже комунікація здійснюється з різними людьми за професією, віком, рівнем інтелекту, соціальним положенням, приналежністю до різних національних, культурних, релігійних груп тощо); визначеністю предмета спілкування тощо. Однак, з огляду на те, що “мовлення є не тільки засобом спілкування, але й засобом мислення, носієм свідомості” [10, с. 258], основним психологічним принципом навчання іноземної мови має бути навчання мислити іноземною мовою, що передбачає мінімальне звернення до засобів рідної мови [1, с. 36–37]. Психологами доведено, що між мовленням та свідомістю існує тісний зв'язок. Цим пояснюється те, що мовленнєва діяльність є однією з найважливіших умов здійснення інтелектуальної діяльності особистості – пізнавальної, аналітичної, творчої. А отже, стрижневим елементом мовленнєвої діяльності є думка, як специфічна форма об'єктивного та узагальненого відображення явищ навколишньої дійсності у свідомості особистості. Це дає підстави стверджувати, що основними цілями мовленнєвої діяльності є формування та формулювання певного мисленнєвого змісту за допомогою системи мовних та немовних знаків – для продуктивних видів мовленнєвої діяльності та адекватне розуміння отриманої інформації – для рецептивних.

Особливе значення для аналізу процесів породження та сприйняття мовлення має його розподілення за формами, що включають зовнішнє усне мовлення, письмове та внутрішнє мовлення. Зовнішнє мовлення являє собою зовнішній спосіб продукування думки та передачі інформації. Основними формами усного мовлення є монологічне, діалогічне та полілогічне або групове мовлення. Письмове мовлення включає читання та письмо. За своєю комунікативною природою письмове мовлення є переважно монологічним. Внутрішнє мовлення посідає важливе місце в мовленнєвій діяльності особистості через його тісний зв'язок як з психічними процесами мислення, так і з інтелектуальною діяльністю, в цілому. Так, Л. Виготський указував, що говоріння є результатом переходу внутрішнього мовленнєвого плану до зовнішнього, а розуміння передбачає зворотній процес – рух від зовнішнього плану до внутрішнього [5, с. 113]. Під час комунікативного акту реципієнтом здійснюється подвійна робота – сприйняття мовленнєвого повідомлення та його змістове звуження або кодування, тобто перетворення у внутрішнє мовлення за допомогою універсального предметного образно-мовного коду. Адресатом робиться те ж саме, але у зворотній послідовності – розгортається звужений зміст – відбувається його декодування, після чого складається та вимовляється текст. Таким чином, внутрішнє мовлення є центральною ланкою в процесі породження та сприйняття всіх видів усного мовлення, адже, як зазначає

Л. Виготський, внутрішнє мовлення є “основним засобом опосередкування всіх інших видів і форм мовлення” [5, с. 95]. Учений підкреслює, що внутрішнє мовлення являє собою “не прямий переклад з однієї мови на іншу..., не просту вокалізацію внутрішнього мовлення, а переструктурування мовлення” [4, с. 778]. Прямий перехід від думки до слова неможливий, адже “те, що у думці міститься симультанно (одночасно), у мовленні розгортається сукцесивно (послідовно)” [4, с. 756]. З цього випливає, що перехід від думки до слова відбувається за допомогою внутрішнього мовлення. При цьому внутрішнє мовлення обов’язково передує монологічному зовнішньому мовленню, адже на основі внутрішньої мовленнєвої програми у свідомості людини виникає задум, визначаються необхідні формулювання, а саме: здійснюється відбір та комбінування слів за значенням та звучанням, які перетворюються у зовнішнє розгорнуте висловлювання, тобто складається “моторна програма висловлювання” [9, с. 187].

Отже, мова та мислення співіснують у нерозривній єдності, насамперед, на рівні мислення та внутрішнього мовлення. Особистість, яка володіє іноземною мовою, може думати іноземною мовою, тобто використовувати різноманітні іншомовні засоби в своєму внутрішньому мовленні, яке безпосередньо зв’язується з іншомовним мисленням і без якого неможливе розуміння мовлення. З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що мовленнєва діяльність за своєю суттю є мовленнєво-розумовою. Таке визначення мовленнєво-розумової діяльності співвідноситься з науковою концепцією про діалектичний взаємозв’язок процесів мислення та мовлення, що була розроблена Л. Виготським. Згідно з цією теорією мовленнєва діяльність індивіда як цілісний, єдиний інтелектуальний процес являє собою певну діалектичну єдність мислення та мовлення – як процес породження та сприйняття висловлювань. Виходячи з того, що між мовою (мовленням), мисленням та діяльністю простежується чіткий зв’язок, навчання іншомовної мовленнєвої діяльності має відбуватися одночасно з розвитком мислення і повинно бути організовано на основі як мовленнєвої, так і розумової діяльності. Необхідно зробити наголос на тому, що під час мовленнєвої діяльності відбувається звернення до мовної свідомості особистості як носія мови, а саме “до системи образів дійсності, які відображаються у мовленнєвій діяльності людини як носія мови та суб’єкта мовленнєвої діяльності, тобто мовної особистості” [2, с. 14].

Концепція мовної особистості, за визначенням Ю. Караулова, включає сукупність особистісних характеристик людини, що уможлиблюють створення та сприйняття мовленнєвих творів (текстів). У структурі мовної особистості вчений виокремлює три рівні: рівень володіння мовою (вербально-семантичний рівень); рівень розвитку інтелектуальної сфери (когнітивно-тезаурусний рівень), на якому в свідомості людини формується образ або картина світу; цілі, мотиви, інтереси установки, інтенції (мотиваційно-прагматичний рівень). Серед основних особистісних характеристик мовної особистості, які визначають ефективність та конструктивність її

комунікації, виокремлюються індивідуальні психологічні та філософсько-світоглядні риси, соціальний та культурний рівень, етнонаціональні особливості [7, с. 60–65]. Відповідно до цього, за висновком учених-психологів, мовна особистість свідомо здійснює мовленнєву діяльність рідною мовою, несе на собі віддзеркалення суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі.

Рідна або перша мова розглядається багатьма дослідниками як системоутворююча та стрижньова структура для набуття знань з усіх предметів і дисциплін, яка органічно інтегрує формування всіх компетентностей, складаючи не тільки мету, але й засоби всебічного розвитку особистості в процесі як загальної, так і іншомовної освіти. Оволодіння ж іноземною мовою має відбуватися не шляхом формування нового механізму породження мовлення, а шляхом формування вмінь і навичок висловлювати той самий зміст засобами іншого мовного коду, тобто такого, що не вживається в повсякденній комунікації, а отже, засвоюється поза умовами його природного використання та соціального оточення.

Беззаперечним є той факт, що лише заучування та механічне запам'ятовування іноземних слів не сприятиме оволодінню мовою у всьому її багатстві та розмаїтті, адже найважливішою складовою іншомовної підготовки студентів має бути формування специфічного образу мислення в свідомості індивіда, тобто розвиток вторинної мовної особистості. Дане поняття, введене І. Халєєвою, передбачає необхідність побудови в когнітивній системі реципієнта “вторинних когнітивних конструкцій – знань, які б співвідносилися зі знаннями про світ адресата або суб'єкта мовлення – представника іншої соціальної спільноти” [12, с. 162].

У своїй теорії мовної особистості Г. Богін обґрунтовано довів, що поняття первинної та вторинної мовної особистості мають тісний взаємозв'язок, адже готовність індивіда до мовленнєвої діяльності іноземною мовою значною мірою визначається особливостями структури первинної мовної особистості [2]. Тому полікультурна або вторинна мовна особистість, – це особистість, що не втратила, а навпаки, глибше усвідомила свою власну культурну ідентичність у процесі оволодіння іншомовною комунікативною компетентністю та розумінні сприйняття “картини світу” представниками іншої лінгвокультури. Вторинна мовна особистість, тобто особистісна багатомовність, передбачає здатність індивіда вільно орієнтуватися та розмежовувати інформацію з двох або більше мовних систем під час її ментальної обробки, а також миттєво переходити з однієї мови на іншу в залежності від умов конкретної життєвої ситуації.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок про те, що стратегічною метою і результатом вивчення іноземної мови у вищих навчальних закладах має стати формування вторинної мовної особистості, яке ґрунтується на виробленні у студентів перцептивної здатності розуміти іншу ментальність, світогляд, а також відмінний спосіб осмислення інформації. Одним із шляхів реалізації цього завдання може стати навчання студентів

мовленнєвої діяльності та способам її реалізації у конкретних ситуаціях іншомовного спілкування. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні психологічного механізму формування іншомовних здібностей студентів вищих навчальних закладів.

Список використаної літератури

1. Беляев Б. В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам / Б. В. Беляев. – М. : Просвещение, 1965. – 229 с.
2. Богин Г. И. **Модель** языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.01.10 / Г. И. Богин. – Л., 1984. – 36 с.
3. Введение в практическую социальную психологию / Под ред. Ю. М. Жукова, Л. А. Петровской, О. В. Соловьёвой. – М. : Смысл, 1999. – 377 с.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Психология развития человека. – М. : Изд-во Смысл, 2004. – № 3. – С. 664–1019.
5. Выготский Л. С. Слово в речевой деятельности / Л. С. Выготский. – М. : Изд. АН СССР, 1965. – 246 с.
6. Зимняя И. А. **Лингвopsихология** речевой деятельности / И. А. Зимняя. – М. : Логос, 2001. – 432 с.
7. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность: Монография / Ю. Н. Караулов. – М. : ЛКИ, УРСС Эдиториал, 2010. – 264 с.
8. Леонтьев А. А. Язык. Речь. Речевая деятельность / А. А. Леонтьев. – М. : КомКнига, 2005. – 216 с.
9. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 319 с.
10. Немов Р. С. Психологія. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. В 3 кн. Кн. 1: Загальні основи психології / Р. С. Немов. – Рівне : Вертекс, 2002. – 576 с.
11. Парыгин Б. Д. Анатомия общения / Б. Д. Парыгин. – СПб : Изд. Михайлова, 1999. – 301 с.
12. Халеева И. И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчика) / И. И. Халеева. – М. : Высш. шк., 1989. – 238 с.
13. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – М. : Наука, 1974. – 428 с.
14. Hangman 1.0 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://soft.mydiv.net>.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2015.

Шумский А. Л. Психологические основы формирования вторичной языковой личности средствами иностранного языка

В статье установлено, что иноязычное образование рассматривается сегодня как один из базовых компонентов профессиональной компетентности специалиста, а эффективности процесса обучения в значительной степени способствует учёт психологических основ иноязычной подготовки студентов.

Доказано, что овладение иностранным языком должно осуществляться не путем создания нового механизма порождения речи, а посредством построения специфического образа мышления в сознании индивида, а именно: формирования умений и навыков выражать тот же смысл средствами другого языкового кода.

Определены роль и значение речевой деятельности в формировании вторичной языковой личности, которая предполагает способность индивида свободно ориентироваться и разграничивать информацию из двух или более языковых систем во время её ментальной обработки, а также мгновенно переходить с одного языка на другой в зависимости от условий конкретной жизненной ситуации.

Ключевые слова: язык, речь, речевая деятельность, языковое сознание, иноязычная коммуникативная деятельность, языковая личность.

Shumsky O. Psychological Fundamentals of Forming the Secondary Linguistic Identity By Means of the Foreign Language

Mastering the foreign language, more specifically the speciality language as the means of intercultural professional communication, is one of the key requirements to the specialist training at domestic institutions of higher education.

The purpose of this paper is to describe the psychological aspects of the linguistic identity by means of the foreign language.

In the paper the terms “speech activity”, “foreign communicative activity”, “linguistic identity”, “secondary linguistic identity” are characterized. It is substantiated that foreign communicative activity is the process of interaction in certain situations of foreign communication.

The verbal and nonverbal means of communication as well as the peculiarities of external oral, writing and internal speech are analyzed. It is proved that there exist a distinct connection between language (speech), thinking and activity, therefore it is advisable to teach foreign speech activity and develop thinking at the same time. This should be organized on the basis of both speech and mental activity.

The role and significance of speech activity in forming the specific mode of thinking in the person’s consciousness, that is, secondary linguistic identity, are defined. It is substantiated that one should master the foreign language not by means of building a new mechanism of producing speech, but with the help of forming the skills of expressing the same sense by means of another language code.

Key words: *language, speech activity, linguistic consciousness, foreign communicative activity, linguistic identity.*